

TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE DEVLET KAVRAMI

THE CONCEPT OF THE STATE IN THE TURKISH-ISLAMIC THOUGHT HISTORY

Fırat DEMİRKOL^a,

^aDr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, İstanbul, Türkiye.
ORCID: 0000-0003-0887-0898
E-posta: fdemirkol@gelisim.edu.tr

Sorumlu Yazar:
Fırat DEMİRKOL

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi
13.04.2021

Makale Kabul Tarihi
19.10.2021

ÖZ

Amaç: Devlet kavramı geçmişten günümüze sosyal bilimlerin konusu olarak tartışılmaktadır. İdeal tipi ya da uygulanaşına yönelik özelliklerin tamamının Batı kökenli olduğuna dair bir algı ortaya çıkmaktadır. Ancak Türk-İslam medeniyeti içerisinde birçok bilim dalında olduğu gibi sosyal bilimlerin alanında da önemli ve zengin bir tarihi miras bulunmaktadır. Bu çalışma devlet kavramı üzerinden Batı merkezli bir bakış açısı anlayışının tersine Türk-İslam düşünce sisteminin devlet kavramına yönelik bakış açısını ortaya koymaya çalışmıştır.

Yöntem: Yapılan çalışmada Türk-İslam düşünce tarihi içerisinde önemli eserler ortaya koymuş ve felsefi anlamda Türk-İslam medeniyetine katkı sunmuş düşünürlerin eserlerinden yararlanılmış ve uygulamada ortaya çıkan durumlar üzerinden devlet kavramı açıklanmaya çalışılmıştır.

Bulgular: Devlet; dava kavramı, toplumsal yapı ve yöneten sınıf, devletin ömrü, ekonomi yaklaşımı ve hukuk ve devletin teşkilat yapısı olmak üzere beş başlık altında incelenmiştir.

Sonuç: Padişahın yetkilerinde hukuki anlamda bir sınır ya da denge mekanizması bulunmaması ile birlikte manevi anlamda Allah'a hesap ve vicdan kavramları ile bu durum normatif olarak dengelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Düşünce Tarihi, Devlet, Türklerde Devlet, Düşünce Tarihi
JEL Kodları: G38, G39

ABSTRACT

Purpose: The concept of state has been discussed as the subject of social sciences from past to present. There is a perception that all characteristics of the ideal type or application are of Western origin. However, there is an important and rich historical heritage in the field of social sciences as well as in many branches of science within the Turkish-Islamic civilization. This study attempts to reveal the perspective of the Turkish-Islamic thought system towards the concept of state, in contrast to a Western-centered perspective on the concept of state.

Methodology: In this study, the works of thinkers who have produced important works in the history of Turkish-Islamic thought and contributed to the Turkish-Islamic civilization in a philosophical sense were used and the concept of the state was tried to be explained through the situations that emerged in practice.

Findings: State; the concept of litigation, social structure and ruling class, the life of the state, the economic approach, and the law and the organizational structure of the state are examined under five headings.

Conclusion: Although there is no legal limit or balance mechanism to the authority of the sultan, this situation is balanced with the concepts of spiritual account to God and conscience.

Keywords: State, Turkish-Islamic, History of Thought, Turkish State

JEL Codes: G38, G39

1. GİRİŞ

Devlet kavramı geçmişten günümüze kadar farklı norm ve şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Toplumların yönetim şemalarından kültürel yapılarına kadar birçok unsur devlet kavramı ile birlikte şekillenmiş ve tartışılmıştır. Günümüzün siyasi sistemleri içerisinde en önemli aktörlerden birisi olarak devletler güncel önemini korumaya devam etmektedir. Zaman içerisinde toplumlara ve modern kavramı ile bireye bakış açısı

değişiklik göstermiş olması ile birlikte devlet kavramı ve ona olan bakış açısı da zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Batı ya da Doğu toplumu olarak adlandırılan milliyet, inanç, yaşam tarzı ve kültür farkları nedeniyle birbirlerinden farklı olduğu düşünülen toplumlar aslında iç içe geçmiş ve tarihsel süreç içerisinde birbirlerini etkilemiş ve tamamlamış medeniyetlerdir. Dünya tarihindeki uygarlıklara ilişkin olarak ayırım farklı şekillerde yapılmıştır. Yapılan sınıflandırmaların bazıları medeniyetleri alt ya da üst gibi kavramlar ile sınıflandırmakta ya da bazı medeniyetleri diğerlerinden üstün görecektir şekilde bir bakış açısına sahip olarak değerlendirmektedir. Ancak bu bakış açısı doğru değildir. Medeniyetleri alt ya da üst gibi değerlendirmekten ziyade birbirlerini tamamlayan olgular ve dünya mirası olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bu nedenle sıralama amacı ile yapılan sınıflandırmanın üstünlükten ziyade kronolojik ya da etkileşim sırası şeklinde olmasında fayda olacaktır. Bu bağlamda yapılan sınıflandırma dünya tarihi içerisinde uygarlıkları zincirleme biçimde 4'e ayırmıştır (Sayılı, 2018, s. 13).

1. Eski Mısır ve Mezopotamya Uygarlığı
2. Klasik Yunan Çağı Uygarlığı
3. Orta çağ İslam Dünyası Uygarlığı
4. Batı Avrupa Uygarlığı

Yukarıda belirtilen uygarlıkların yanında Hint ve Uzakdoğu uygarlıklarının da dünya uygarlık tarihine katkıları olmak ile birlikte bazı kaynaklarda ana akım uygarlıklar arasında kabul edilmemektedir. Ancak bu durum bu uygarlıkların önemsiz ya da alt kategoride olduğu anlamını taşımamalıdır. Mısır, Asur-Keldani, İran, Anadolu-Yunan Roma (Bizans), İslam, Hristiyan, Yahudi, modern Avrupa medeniyetlerinin tamamı birbirlerini çeşitli şekillerde etkilemiş ve tüm medeniyetlerin gelişmesine diğerlerini yadsınamaz katkısı olmuştur (Ülken, 2020, s. 17).

İslam medeniyeti birçok farklı milletin ve topluluğun katkıları ile zenginleşmiş ve dünya düşünce mirasına katkıda bulunmuştur. Bu noktada özellikle devlet, teşkilatlanma ve devlet yönetimi konusunda Türklerin önemli katkıları olmuştur. İslam medeniyeti içerisinde birçok farklı millet ya da topluluğun tarihi, bütünü dışında incelenmekte ve ortaya konulmaktadır. Bu noktada İslam medeniyeti içerisinde Türklerin katkı ve etkilerini bu kategori dışında bırakmak önemli bir eksiklik olarak ortaya çıkacaktır.

Türkler dünya üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan kadim uluslardan birisi olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu süreç içerisinde İslamiyet öncesi ya da İslamiyet'in kabulünden sonraki dönem ayrımı fark etmeksizin devlet yönetimi ve teşkilatlanma alanında oldukça başarılı olmuşlardır. Ulusların genel özelliklerine yönelik yapılan sınıflandırmalarda Türklerin devlet kurma/yönetme, askeri ve idari anlamda teşkilatlanma ve savaşçı olma özellikleri ön plana çıkmaktadır. Bu durum Türklerin bir arada yaşamış oldukları toplulukları, içerisinde bulunduğu coğrafyayı ve X. yüzyıldan itibaren toplu şekillerde kabul ettiği İslam dini çerçevesinde şekillenen İslam medeniyetini önemli bir biçimde etkilemiştir. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı gibi İmparatorluk seviyesine ulaşmış devletler sadece Türk-İslam medeniyetine yönelik katkıları ile değil aynı zamanda dünya medeniyetine ve özel olarak bugün egemen medeniyet kabul edilen Batı Avrupa Medeniyeti'ne de sunduğu önemli katkılar ile de ön plana çıkmaktadır.

Devlet kavramı, ideal devlet anlayışı ya da devlet formuna yönelik olarak birçok sosyal bilim ya da daha özelden siyaset bilimi kavramlarında olduğu gibi Batı merkezli bir bakış açısı anlayışı hakim olarak kabul edilmektedir. Bu noktada yine Batı'nın konumlandırması doğrultusunda Doğu medeniyeti olarak kabul edilen İslam medeniyeti ve özelden Türk-İslam medeniyeti Batılı bir bakış açısı ile değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu noktada literatür anlamında da Batılı kaynaklar referans olarak kabul edilmekte ve İslam coğrafyasında ortaya konulan eserler göz ardı edilmektedir. Ancak tüm Batılı yazarları ya da eserleri genelleme yapmadan değerlendirmekte fayda vardır. Her ne kadar genel olarak olumsuz bir bakış açısı ile ortaya konulan bir değerlendirme alanı olsa dahi bazı Batılı yazarlar araştırmalarında tarafsız değerlendirmeler ortaya koymaktadır. İlgili çalışmada tek taraflı bir bakış açısını amaçlanmamak ile birlikte özellikle Türk-İslam tarihi içerisinde önemli eserler ortaya koymuş ve felsefi anlamda Türk-İslam medeniyetine katkı sunmuş düşünürlerin eserlerinden yararlanılması gibi uygulamada ortaya çıkan durumlar üzerinden devlet kavramı ve bu kavrama bakış açıklanmaya çalışılmıştır.

2. TÜRK-İSLAM DÜŞÜNCESİNİN TEMELLERİ

Türklerin anayurdunun neresi olduğuna dair çeşitli araştırmalar ortaya konulmuştur. Siyasi Tarihi içerisinde dünyanın birçok noktasına yayılan ve buralarda dönem dönem hüküm sürüp dönem dönem halkın içerisinde yaşamını devam ettiren Türkler dünya kültür mirasına ve medeniyetine önemli katkılar sağlamışlardır. Doğrudan kendi kültürleri ve özellikleri nedeniyle sağlamış oldukları katkıların yanında dünyanın birçok noktası ile temasının bulunması nedeniyle medeniyetler ve kültürler arasında köprü olma görevini de üstlenmişlerdir. MÖ 2000'li yıllara dayanan arkeolojik çalışmalar Minusink-Tuva-Abakan bölgesinde Türklere ait yaşam işaretleri bulunduğunu göstermektedir (Öztürk, 2018, s. 39). İlgili bulgular Türklerin ilk anayurtlarının bu bölge olduğu iddiasını güçlendirmektedir. Türkler özellikle Orta Asya bozkırlarının zor iklim şartları ve gitgide artan kuraklık sorunu nedeniyle MÖ IV. yüzyıldan itibaren yeni yurt arayışları için çeşitli coğrafyalara göç etmişlerdir. Artan nüfus ile birlikte artan ihtiyaçları karşılamak adına Çin, Orta Avrupa, Anadolu, Sibirya ve Hindistan gibi çok çeşitli bölgelere Türk nüfusu dağılmıştır. Bu durum Türk kültürünün bu coğrafyalara taşınmasını sağladığı gibi Türk kültürünün bu geniş ve farklı coğrafyalardan etkilenmesi ve beslenmesinin önünü açmıştır. Türkler Uygurlara kadar göçebe bir hayat tarzını benimsemiştir. Göktürklerin yıkılması ile ortaya çıkan Uygur Devleti, Türkler açısından yerleşik bir medeniyete geçişin temelini oluşturmaktadır (Özkan, 2018, s. 63).

Türklerin İslamiyet ya da farklı bir ifade ile Müslüman Araplarla daha öncesinde de temasları olsa da 751 yılındaki Talas savaşı ile ilk olarak işbirliğine girdikleri ve İslamiyet ile yakından tanıştıkları kabul edilir. Bu savaşta Türkler Araplara yardım ederek savaşın kazanılmasını sağlamış ve bu sayede iki toplum arasında iyi ilişkiler gelişmeye başlamıştır. İlk olarak askeri alanda ortaya çıkan bu yakınlaşma kültürel ve ticari ilişkiler alanına da yansımıştır. Bu gelişmelerin neticesinde 10.yy'ın ilk yarısında hükümdar Satuk Buğra Han tarafından Müslümanlığa geçiş hareketi kısa süre içerisinde kitleler halinde geçişin önünü açmıştır. (Özkan, 2018, s. 68)

Türklerin İslamiyet'e geçişini hızlandıran ve kolaylaştıran unsurlardan birisi felsefi olarak ortaya çıkan yakınlıkta bulunmaktadır. 1069 yılında Hakaniye lehçesi ile Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan Türklerin en önemli ve tarihi edebi eserlerinden birisi olan Kutadgu Bilig (Mutluluk Veren Bilgi) didaktik yapıda bir eserdir. Eserin temel öğretisi "kâmil insan" kavramı üzerinedir. Her iki cihanda da mutluluğun yolunu öğretmeye çalışan eser bilgi edinmek, okumak, güzel yazmak, çeşitli bilimsel aktivitelerde bulunmak, milli sporlara önem vermek ve milli maharetlerin geliştirilmesi gibi çeşitli değerlere atıfta bulunmaktadır (Yavuz, 2002, s. 38-39). Bu yaklaşım Türklerin İslamiyet'i kabulü sonrasında da toplum tarafından kabul görmüş ve İslam felsefesi ile uyumlu bir biçimde günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Türk kültürü kapalı ve tek düze bir kültür yapısına sahip değildir. Tarih içerisinde oldukça değişik kültürler ve inanışlar ile iç içe yaşamış hatta bunların bir kısmını kendisi de kabul ederek günlük hayatta uygulamıştır. Bu durum oldukça farklı renklere sahip geniş bir kültür yapısını ortaya çıkarmıştır. Başlangıç noktası olarak Orta Asya bozkırlarında göçebe olarak tarih sahnesinde bulunan Türkler zaman içerisinde yerleşik hayata geçiş yapmış ancak bu değişiklik sonrasında bile göçebe dönemde olduğu gibi çok farklı coğrafyalara yayılmışlardır. İlk yerleşik hayata geçen Türk topluluğu olan Uygurlar Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık inanışları çerçevesinde kültürlerini şekillendirmiş ve bu noktada çeşitli kültür öğelerine ilişkin olarak eserler ortaya koymuşlardır. İslamiyet'in kabulünün ardından ise Türkler yoğun olarak İran ve Arap kültürleri ile iç içe bulunmuş ve bu kültürler ile karşılıklı etkileşim halinde kendi kültürünü geliştirmiştir. İslam medeniyeti aynı zaman Akdeniz medeniyetinin bir parçası olarak da karşımıza çıkmaktadır. İslam medeniyetinin oluşmasındaki temel aktörler Türkler, Araplar ve İranlılar olarak karşımıza çıkmak ile birlikte Hintliler, Berberilerin İslam medeniyetine önemli katkıları olmuştur. Özellikle Türklerin yaklaşık 10 asır boyunca İslam dünyasının liderliğini yaptığı gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, Türklerin katkısının yadsınamaz olduğu açıktır. Ancak buna rağmen İslam medeniyetinin dili hiçbir zaman Türkçe olmamıştır. Hristiyan medeniyetinin dili özellikle İncil dili olması nedeniyle Latince olurken, edebiyat dili ise Yunanca olarak gelişim göstermiştir. İslam medeniyetinde ise bu durum fikir dili olarak Arapça, edebiyat dili olarak ise Farsça şeklinde ortaya çıkmıştır (Ülken, 2020, s. 18).

İslam kültürünün etkisi altında kalan medeniyetler sadece inanç sistemi alanında değil hayatın tüm alanlarında İslam dininin yansımaları ile karşı karşıya kalmışlardır. İslam kelime anlamı olarak "teslim" ve "teslimiyet" anlamlarını taşımaktadır. Bu ifade müminlerin Allah'a karşı itaatleri anlamını taşımaktadır. İslam dini temelde iman ile amel kavramlarını birleştirmekte, bu durum İslam inancının şeriat halini alması ve bu nedenle siyasi bir kavram haline gelmesi durumunu da ortaya çıkarmaktadır. (Nafi, 2012, s. 102).

İslam kelimesinin siyasi ve sosyolojik olarak kullanımına yönelik olarak İslam dünyası içerisinde tartışmalar bulunmaktadır. Özellikle İslam kelimesinin seküler ve kısıtlı kavramlar olarak değerlendirilen bir ideoloji, felsefe, devlet yönetim şekli ve benzeri bir sosyolojik kavram olarak kullanılmasının İslam'ın inanç sistemine ve derinliğine zarar vereceği düşünülmektedir (Bayraktar, 1997, s. 108-110). Geniş anlamda İslam felsefesi özel anlamda Türk-İslam felsefesi içerisinde kullanılan "İslam" kavramı birden çok anlamı kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Bu noktada Nihat Keklik'in önemli tespitleri bulunmaktadır. Bunlar: (Keklik, 1986, s. 30-54)

- İslam kavramı sadece bir din ve inanç kavramı olarak kullanılmamaktadır. Daha geniş kapsamda bir felsefi akım olarak değerlendirilmektedir. Sadece İslam dininin kuralları içerisinde değerlendirilen felsefik yaklaşım olmanın dışında sosyolojik ve toplumsal birçok anlam barındırmaktadır.

- İslam kelimesi felsefe alanında bir çatı anlam ifade etmektedir. İslam medeniyetinin birden çok ulusun ve medeniyetin katkısı ile oluşması nedeni ile bu katkıları bir arada tutmak amacıyla kullanılan birleştirici bir çatı kavramdır.

- Türk-İslam felsefesi araştırılırken ya da kategorize edilirken her ne kadar ulusal bir birikimden bahsediliyor olsa dahi İslam kelimesi de kavramın içerisine dâhil edilerek bu düşünce dünyasının sadece Türk filozoflardan ibaret olmadığı ve bu medeniyete katkı sağlayan İslam düşünürlerinin kapsanması da amaçlanmıştır.

İslam dini evrensel bir dindir ve bir kavme ya da coğrafi bölgeye ait değildir. Bu nedenle İslam medeniyetinden bahsetmek aynı zamanda bu medeniyete katkı sağlayan birçok coğrafya ve yine bu medeniyetten etkilenmiş birçok coğrafyayı da içerisine almaktadır. Bu durum İslam medeniyetini bir dünya medeniyeti haline getirmekte ve tüm dünyanın ortak mirası olarak kabul edilmesini sağlamaktadır. İslam medeniyetinin dünyanın diğer tüm medeniyetlerine katkısı ve etkisi var ise özellikle Yunan felsefesinin de İslam felsefesi üzerine etkisi yadsınmaz. Hatta İslam felsefesi Yunan felsefesi ile Avrupa felsefesi arasında neredeyse bir köprü görevi görmektedir (Alper, 2006, s. 131-135). Ancak bu yaklaşımdan İslam felsefesinin sadece bir köprü görevi olduğu anlaşılmamalıdır. Aksine İslam felsefesi tüm bu adı geçen felsefelerden etkilenmiş ve özellikle Avrupa felsefesini etkilemiş özgün yapıda bir düşünce dünyasıdır.

Türklerin İslamiyet'e geçişinin ardından ortaya çıkan Türk-İslam düşünce sisteminin incelenmesinden önce Türklerin İslamiyet öncesi dönemini de ele almak gerekmektedir. Bu noktada değerlendirildiğinde Türklerin Düşünce Tarihi Ülken tarafından 3'e ayrılmaktadır. Bunlar: (Ülken, 2016, s. 7-8)

1. Paganist (Payen) Türk Düşüncesi: İslamiyet öncesi dönemi kapsamaktadır.

2. İslami Türk Düşüncesi: 8. yy'da 19. Yüzyıla kadar olan 1100 yıllık dönemi kapsamaktadır. Her ne kadar Türk düşüncesi olarak belirtilmiş olsa da bir ümmet düşüncesi temelidir. Farabi, İbn-i Sina, Nizamülmülk, Yusuf Has Hacib, İbn Arabi, Sadruddin Konevi, Mevlana gibi düşünürlerin eserleri mevcuttur.

3. Modern Dönem Türk Düşüncesi: Tanzimat öncesi dönem ile başlar ve Avrupa ile temasın yüksek olduğu ve devam ettiği dönemi kapsamaktadır.

Türk-İslam düşüncesinden bahsedildiğinde İslam düşünce yapısına Türk kültürü bakış açısı ile bakılması ve bu noktada Türklerin İslam medeniyetine yapmış olduğu katkıların ortaya konulması anlaşılmaktadır (Keklik, 1986, s. 26).

Türk-İslam medeniyetinin felsefik temellerinin şekillendirilmesinde ve belki de özellikle uzunca yıllar bir arada etkileşim halinde yaşamış olduğu İran ve diğer farklı mezheplerin kabul edildiği toplumlardan farklılaşan düşünce sisteminin temelinde Maturidi'nin düşünce sistemi bulunmaktadır. Türklerin düşünce dünyasında önemli bir yere sahip olan Maturidi 944 yılında Semerkand'da vefat etmiştir ancak görüşleri ve felsefesi kendisinden sonraki dönemde de etkisini sürdürmüştür. Ebu Hanife'ye dayanan bir öğretisi bulunmaktadır. Türklerin geleneksel inanışlarından olan Maniheizm, Budizm, Zerdüştlük (Togan, 1964, s. 20-64) gibi inanışları eleştirmiş ve tevhid inancını savunmuştur. Bu görüş özellikle tek ve Yüce Tanrı inancına sahip yerleşik hayata geçmiş olan Türklerin İslamiyet'i kabulünü kolaylaştırmıştır. Maturidi'nin günümüzdeki karşılığı şeklinde değerlendirilecek liberal bakış açısını din düşüncesine soktuğu savunulmaktadır. Eserleri Türkler arasında dini görüşün akılcı ve hoşgörüyü dayalı olmasını sağlamıştır. Maturidi'nin öğretisi, Türk havzasında bugün bile etkisini devam ettirmekte, Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli ve Yunus Emre gibi Türk mutasavvıflar ile Farabi ve İbn-i Sina gibi filozofların yetişmesini sağlamıştır. Şii/İsmaili fikirlerinin

Türk boyları üzerindeki etkisini azaltmış ve Türk boylarının Hanefi-Maturidi çizgisinde kalmasını sağlamıştır. Belirlemiş olduğu çizgi Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük devletlerin fikir köklerini oluşturmuştur. Selçuklular döneminde Türkistan'ın her bölgesinde Maturidi'nin görüşlerini savunan eserler ortaya konulmuştur. Çünkü Maturidi görüşlerini Doğu Hanefi geleneği üzerine inşa etmiş ve bu da toplum tarafından kabul görmüştür. Maturidilik İslam öğretinin Türk geleneği ile birleştirilmesi olarak bazı düşünürler tarafından savunulmaktadır. XV. yy'da itibaren ortaya çıkan Şii-Sünni rekabeti Maturidi'nin ve onun felsefesinin yeniden önem kazanmasını sağlamıştır. (Kutlu, 2018, s. 110-118)

3. TÜRK-İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE DEVLET KAVRAMI

Devletin tanımlanması, kavramsallaştırılması, devletin ne olduğu ve ne olması gerektiği konusu geçmişten günümüze düşünürlerin ilgi alanı olarak karşımıza çıkmıştır. Devletin tanımlanması ve konumlandırılması sadece devletin durumunu belirlemekte aynı zamanda hem insanın hem toplumun durumunu belirlemektedir. Bunun yanında devlet sosyal ve kültürel hayatı düzenleyen bir aygıt olarak aynı zamanda özel alanların belirlenmesi hususunda da önem taşımaktadır. Devletin varlığına ve alanına ilişkin olarak güncel tartışmalar devam etmektedir. Bu tartışmalar içerisindeki en önemli olguların başında devletin yetki alanı tartışması geliyor olsa da dikkat çekici bir husus devletin varlığına ilişkin gerçekliktir. Devletin yapılmış olan tanımlarına baktığımızda devlet:

- Amacı toplumsal düzenin, adaletin ve toplumun iyiliğinin sağlanması olan meşru otoritedir (Meray, 1975, s. 154)
- Marksist görüşe göre devlet bir sınıfın diğer sınıfa egemenlik kurma aracıdır. (Tanili, 1982, s. 3)
- Liberal bakış açısına göre gece bekçisidir. (Yayla, 2014, s. 188)

Yukarıda belirtilmiş olan devlet tanımlarının temellerini çoğaltmak ya da ideolojiler ve siyasi akımlar çerçevesinde devlet tanımlamasını artırmak mümkündür. Ancak bu noktada özellikle Türk-İslam düşüncesi içerisinde devlet tanımlamalarına yönelik bakış açısına biraz daha derinlikli biçimde bakmak daha uygun olacaktır.

Türk-İslam dünyası düşünürlerinden olan İbn-i Haldun devletin ancak güçlü olmak, kazanmak ve diğerlerine karşı galip gelmek amacıyla kurulduğundan bahsetmektedir. Bu nedenle tarafgirlik ve tutku devlette önemli kavramlar olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü devlet ancak bu şekilde kalpleri bir araya getirir ve güçlü olur. (Haldun, 2011, s. 7). Bu noktada güçlü lider ve güçlü liderin peşinden gitmek devletin güçlü olmasını sağlayacaktır anlayışı benimsenmektedir (Haldun, 2011, s. 8-11). Tarih sahnesine bakıldığında Peygamberlerin yolunda ilerlediği düşünülen ve dini aidiyetler ile yönetilen Roma, Osmanlı, Emeviler, Abbasiler gibi devletlerin başarıya ulaştığı savunulmaktadır. Bu bağlamda İbn-i Haldun devletin iki temel üzerine kurulduğundan bahsetmektedir. Bunlar: (Haldun, 2011, s. 85)

1. Güç ve taraftar: Ordu
2. Para: Ordu ve hükümdarın ihtiyaçlarını karşılamak için

Devlet kavramı ile neredeyse iç içe geçmiş bir kavram olarak karşımıza çıkan siyaset kelimesi birçok toplumda farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Türk düşünce sisteminde zaman içerisinde teşkilat ve idare kavramları ile birlikte kullanılmaya başlanmış olan siyaset kavramı, zaman içerisinde farklı anlamları da kapsar şekilde ortaya konulmuştur. Bu anlamlar hayvanların ehlileştirilmesi özellikle atın tımar edilmesi, düzen kurulması, teşkilatlanma ve cezalandırma işlemlerini kapsayacak şekilde değişik anlamlarda kullanılmıştır. (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 14) Dolayısıyla siyaset kelime Türk devletlerinde sosyal hayat içerisinde de yeri olan ve toplumun gündelik yaşamından uzak bir kavram olarak ortaya çıkmamıştır.

Türk-İslam düşüncesinin daha özeldir Hanefi/Maturidi düşüncesinin önemli düşünürlerinden olan Maturidi ilahi dinlerin temelini Allah olması nedeniyle Resuller ve Nebiler eli ile gelen yeniliklerin dinin aslını değiştirmediklerinden bahsetmektedir. O zaman değişen nedir? Sorusuna Maturidi değişenin yol yani şeriat olduğunu belirtir. Dolayısıyla peygamberden peygambere değişen öz değil sadece yoldur (Kutlu, 2018, s. 111-112). Bu bakış açısı hak dinleri bir bütün olarak ele almakta ve temelini iman ve ibadete dayandığını belirtmektedir. Ancak din sadece ibadete ilişkin olarak kurallar getirmemekte aynı zamanda sosyal hayat, hukuk ve ikili ilişkiler gibi birçok konuda bireyin ve toplumun hayatını düzenlemektedir. Bu noktada dinlerin ilahi temelleri ve inanç sistemleri benzer şekilde devam ederken, Resul ve Nebiler aracılığı ile yol ve yöntem değişikliğine gidilmiştir. Her ne kadar Hz. Peygamber ve devamında gelen dört halife döneminde böyle

olmasa da Maturidi “siyasi yetki” ve “diyanet yetkisinin” farklı kişilerde olduğundan bahsetmektedir. Bu durumu özellikle devlet yönetme konusunda tecrübeli olan soyu ve kavmi bu konuda saygın olan kişilerin yürütmesi gereken bir olgu olarak belirtmiştir. Soyun ve nesebin huy ve iyi davranış üzerinde etkisi olduğu düşüncesi ile seçkin bir bakış açısı ile bu yaklaşımın emaneti daha iyi koruma noktasında katkı sağlayacağını ve devletin daha iyi yönetiliyor olacağından bahsetmiştir (Kutlu, 2018, s. 113). Bu durum zaman içerisinde değişmiş ve özellikle halifelik makamı üzerinde din ve devlet temsiliyeti tek elde toplanmıştır. Bu şekilde devleti yöneten lidere manevi bir anlam ve görevde yüklenmiştir. Aynı zamanda bu durum devlet işlerinin din işleri ile paralel bir şekilde yürütülmesini zorunlu hale getirmiştir.

Nizamülmülk din ile devlet işlerini Maturidi'nin anlayışından farklı olarak tek kişide toplamıştır ve cihan hükümdarı anlayışına sahiptir. Bu nedenle hükümdar dünya işleri ve kamu düzeninden sorumludur. Toprak üstü yaşam ve yer altı kaynakları dâhil olmak üzere düzenin sağlanması ve adil biçimde kullanılması hükümdarın sorumluluğu altındadır. Tüm altyapı ihtiyaçları hükümdar tarafından düşünülür ve yerine getirilir. Böylece hükümdar halkın rızasını kazanır ve gök kubbede hoş bir seda bırakır (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 22). Her ne kadar yönetenler devlet zenginliklerini kendi malları gibi kullanabiliyor olsa da bu durum devletteki makamlarına sahip oldukları sürede ve halka hizmet ettikleri müddetçe geçerli olacaktır. Dolayısıyla iktidarda bulunduğu müddet içerisinde elde edilen devletin zenginliği kargaşa durumunda ya da tahttan ayrılması gerektiği durumlarda yanında götürme isteği ya da bu noktada atacağı adımlar halk ve devleti kuran diğer güçler tarafından devleti yıkmaya yönelik bir adım olarak kabul edilecek ve engellenecektir. (Haldun, 2011, s. 62-63). Bu durum hükümdarın halka hizmet ettiği sürece devletin zenginliklerinden yararlanabileceğini ve bunu yaparken zenginliğin halka da dağıtılması gerektiği kabulünü ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu durum hizmet siyasetinin önemini her zaman korunmasını sağlamaktadır.

Türk Devletlerini tarihsel süreç içerisinde incelerken önemli bir dönemsel ayrım İslamiyet'in kabulüdür. Her ne kadar Türkler özellikle devlet yönetimi ve teşkilatlanma alanında İslam medeniyetine büyük etki ve katkı sağlamış olsa dahi İslamiyet'in kabulü Türkler üzerinde devlet kavramı ve devletin yönetimi alanında da değişikliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Türkler tarih sahnesi içerisinde birçok devlet kurmuş ve özellikle devlet yönetimi, teşkilatlanma ve ordu sistemi gibi başlıklar üzerinden dünya tarihine ve medeniyetine önemli katkılar sunmuşlardır. Tarih sahnesinde İslam medeniyetine öncülük etmiş birçok Türk devleti olmakla birlikte Türkler İslamiyet öncesinde de birçok devlet kurmuşlar ve yönetmişlerdir. İslamiyet öncesinde kurulan Türk devletlerinin büyük çoğunluğu birbirlerine yakın bir coğrafya üzerinden kurulmuş ve bu şekilde devlet yönetimi, kültür ve medeniyet alanında bir devamlılık ortaya çıkmıştır. Türkler İslamiyet öncesinde genel olarak “Gök Tanrı” dinini benimsemişlerdir (Öztürk, 2018, s. 40). Ancak Türklerin arasında farklı inanç sistemine bağlı olanlar da mevcut olmuştur. Bu durum çok geniş çaplı olmamak ile birlikte İslamiyet sonrasında da kendisini göstermiştir. Türk devletleri kadim Türkistan toprakları olarak anılan coğrafyada genel olarak kurulmuş ve yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu devletlerin kuruldukları alanlar ve haritalar incelendiği takdirde benzer coğrafyalarda bir nevi birbirlerinin devamı niteliğinde ortaya çıkmış devletler olduğu görülmektedir. Bu durum her ne kadar Türk toplumları arasında bir rekabet olduğu gerçeğini ön plana çıkarmış olsa dahi aynı zamanda kültürel ve teşkilatlanma anlamında birbirlerinin devamı niteliğini taşıdığını göstermektedir. Böylece bir önceki devletin tecrübeleri yeni devletlere aktarılmış ve bu şekilde tarihi mirasın gelişerek yoluna devam edebilmesi sağlanmıştır. İslamiyet öncesi Türk toplumlarının kolay teşkilatlanabilmesinin temel sebeplerinden birisi göçebe bir toplum olması iken bir başka temel sebep ise coğrafi ve kültürel ortaklığın getirmiş olduğu tecrübe devamlılığıdır. İslam öncesi Türk toplumlarında hükümdar yetkilerini Tanrı'dan alır ve Tanrı adına işlerini yürütür. Adil olmalı ve adil davranmalıdır. İslam sonrası Türk devletlerinde de benzer özellikler ön plana çıkarılmaktadır. Özellikle Türk-İslam medeniyetinin önemli devlet adamlarından olan Nizamülmülk bu noktada hizmet siyasetini ön plana çıkarmış ve hükümdarın adil olmasından ve halkın içerisinde olmasından bahsetmiştir. Sadece kendi yaptıklarından değil göreve getirdiği kişilerin yaptıklarından da hükümdarı sorumlu kılmıştır. Nizamülmülk'ün en önem verdiği konu adalettir ve devletin temelini adalet olduğunu savunur.

Türkler VII. Yüzyılın ortasından itibaren İslamiyet ile yakından temas etmeye başlamışlardır. Ancak kitlesel halde İslamiyet'in kabulü X. yüzyılın ortalarından itibaren başka bir ifade ilk temastan yaklaşık 300 yıl sonra başlamıştır. Özellikle Abbasiler döneminde Türklerin İslamiyet ile olan ilişkileri daha fazla gelişmeye başlamış ve zaman içerisinde Türkler İslam coğrafyasının önemli bir aktörü haline almıştır. Türk-İslam devletleri dünya tarihi açısından oldukça önemli devletlerdir. İslam kültürünün Türk kültürü ile harmanlanması, İslam kültürünün Batı medeniyetine tanıtılması/aktarılması ve İslam medeniyetine yapılan

özgöl katkıları ile dünya medeniyet mirasına oldukça önemli katkılar sunmuşlardır. Selçuklu ve Osmanlı devletleri Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'nın içlerine İslam dininin ve kültürünün yayılmasını sağladıkları gibi Gazneliler Devleti ise Hindistan üzerine yaptığı seferler ile İslam dininin bu coğrafyada yayılmasına katkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti üç kıtaya yayılan İmparatorluk toprakları ve Hilafet makamını temsil etmesi ile bir cihan İmparatorluğu olarak İslam dininin ve kültürünün Türk kültürü ile harmanlanmış halini dünyaya yaymıştır. Ayrıca bünyesinde bulunan geniş coğrafi alan ve bununla beraber etkileşimde bulunduğu birçok topluluk vasıtası ile Türk-İslam kültürünün gelişmesine katkı sağlamıştır.

Devlet kurma ve yönetme konusunda İslamiyet öncesi dönemde de oldukça başarılı bir tarihi mirasa sahip olan Türkler İslamiyet'in kabulü ile daha yakın temas halinde buldukları Fars ve Arap toplumlarının tecrübelerini de olumlu biçimde bünyelerine katarak çağını etkisi altına alacak teşkilatlanma yapısına kavuşmuştur. Türk-İslam devletlerinin yönetim özellikleri, teşkilat yapısı ve yönetim felsefesi kapsamında yapılan incelemeler doğrultusunda karşımıza sıkça çıkan bazı kavramlar bulunmaktadır. Bu kavramlar devletin oluşturulması ve yönetilmesi aşamasında hem hükümdar hem de toplum nezdinde kabul gören hatta bazı durumlarda devletin kurulması, güçlenmesi ve temellendirilmesi hususunda temel dayanak olarak kabul edilmektedir. Bu kavramlar güncel olarak Türk-İslam düşünce hayatı içerisinde güncel siyasi tartışmalarda da önemini korumakta ve karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Türk-İslam düşünce tarihinde devlet kavramı beş başlık altında incelenmiştir. Bunlar:

- Dava Kavramı
- Toplumsal Yapı ve Yöneten Sınıf
- Devletin Ömrü
- Ekonomi Yaklaşımı ve Hukuk
- Devletin Teşkilat Yapısıdır.

3.1. Dava Kavramı

İslamiyet öncesi Türk devletlerinde Kağan ya da Hakan olarak adlandırılan hükümdarın yönetme yetkisini Tanrı'dan aldığı ve Tanrı adına halkını yönettiği savunulurdu. Bu yaklaşım hükümdarın gücünü ve otoritesini artırmakta, yaptığı işlerin sorgulanmasının önüne geçmekte aynı zamanda hükümdara ilahi bir sorumluluk ve denge mekanizması sağlamaktadır. Hükümdar yaptığı her işi attığı her adımı Tanrı adına yapması nedeniyle yanlış yapmamak ya da adil olmak zorunda kalmıştır. (Taş, 2018, s. 86-87) Bu durum ve bu gelenek İslamiyet sonrası Türk devletlerinde de -ki bunların arasında Selçuklu ve Osmanlı gibi İmparatorluk seviyesine ulaşan ve dünya tarihi açısından oldukça önemli devletler de bulunmaktadır- devam etmiştir. Bu devletlerin hükümdarlarının da benzer şekilde yönetme yetkisini Allah adına kullandıkları kabul edilir. Hükümdarlar Allah'ı ve ilahi yolu temsil ettikleri anlayışı ile halklarını yönettiklerini belirtmektedirler (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 18). Bu durum özellikle hükümdara ya da yönetene bağlılığı Allah yolunda bir dava misyonuna çevirmektedir. Çünkü yönetenin temel amacı Allah'ın emirlerini dünyaya yaymak, Gaza ve Cihad kavramları ile İslamiyet'i yaymak ve yüceltmektir. Dava kavramının özellikle savaşçı motivasyonu artırması oldukça önemlidir. Çünkü bu durum tarih boyunca birçok kez tekrarlanmış ki Hz. Peygamber zamanından başlamak üzere İslam tarihinde de örnekleri mevcuttur. Her zaman inanan ve tutkulu bir topluluk sayıca az bile olsa inancı az olan kalabalık gruba karşı galip gelecektir. Bu durum dava kavramı ile "Hak yolunda" bir hareket olarak Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan mücadeleyi ortaya çıkartır. İbn-i Haldun bu durumun savaş meydanındaki dayanışmayı güçlendireceğini, motivasyonun artacağını ve bu asabiyetin (İbn-i Haldun'un asabiyet kavramı: İnsanda bulunan din, milleti vatan, soy ve aile gayretidir. Bunları ve başka mukaddes değerleri koruma duygusudur.) ölüm korkusunu ortadan kaldıracağını ve bu gözü kara yaklaşımın zaferi getireceğine değinmektedir (Haldun, 2011, s. 9). Her ne kadar modern çağda bu durum tartışılır olsa da özellikle eski dönemler İslam dünyasında devletin taraftarlarının çokluğu ile gücü doğru orantılı olarak değerlendirilmektedir. Özellikle modern askeri teknolojilerin gelişmemiş olması göğüs göğüse çarpışmanın önemini artırmakta ve bu durumda ne kadar çok gözü kara askeri varsa savaş meydanından galibiyet ile çıkacağına işaret olarak algılanmaktadır. Bu nedenle özellikle dava kavramı kapsamında "asabiyet" duygusuna sahip olanların çok olması devletin genişlemesi ve gücünü koruması noktasında temel argüman olarak ortaya çıkmaktadır (Haldun, 2011, s. 16).

3.2. Toplumsal Yapı ve Yöneten Sınıf

İslam dünyasında demokrasiye yönelik tartışmalar güncelliğini korumaktadır. Özellikle Batı tarzı demokrasi yaklaşımı bazı İslami düşünürler tarafından eleştirilmekte ve İslam geleneğine aykırı olduğu yönünde yaklaşım ortaya konulmaktadır. Aynı zamanda Batı icadı olması nedeniyle temkinli yaklaşılmalı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Kutub, 2014, s. 12 ve Koyuncu, 2018, s. 130-131). Ancak Müslüman topluluklarda kitlesel olarak ya da düşünür temelli olarak demokrasiye uzak durmayan düşünürler bulunmaktadır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'de geçen meşveret kavramı üzerinden İslam'da istişare kültürünün Batı'dan çok daha önce olduğundan bahsedilmektedir (Gannuşi, 2010, s. 49). Ancak her ne kadar farklı bakış açıları ortaya konulmuş olsa dahi İslam devletlerinin yönetene karşı yaklaşımı her zaman daha otoriter bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çünkü farklı grupların ve çok çeşitli toplulukların bulunduğu toplumlarda devlet kurmanın ve yönetmenin zorluğundan bahsedilmiştir ve bu durumda güçlü bir devlet ortaya çıkmayacağı belirtilmiştir (Haldun, 2011, s. 20-21). Yönetici sınıfın toplum içerisinde güçlü olanın hakkı olduğu kabulü ön plana çıkmaktadır. Bu durum günümüzdeki modern demokrasi yaklaşımına aykırı olarak kabul edilmektedir. Ancak bu durum devletin ve toplumun yararına kabul edilmekte ve ancak bu şekilde devletin başarılı olabileceği savunulmaktadır. Aşiretlerinin ya da devletlerinin başına geçen kimse zaman içerisinde kibre kapılıp, gücü tek elde toplamaya meyillidir. Bu durum onu istişare kültüründen uzaklaştırmaktadır. Bu durumun insanın doğası gereği ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Ancak böyle bir durum olsa bile devlet varlığını ve gücünü devam ettirecektir aksi takdirde çok sayıda yönetici ortaya çıkması ya da çatlak sesler olması birliği bozacaktır. Bu durum yine dini bir atf kullanılarak Allah'ın birliği ile açıklanmaktadır ve "Eğer Allah'tan başka yaratıcılar olsa idi kâinatın ahengi kesinlikle bozulacaktır" şeklinde ifade edilmektedir (Haldun, 2011, s. 26). Bu yaklaşım yönetenin otoriterleşme eğiliminin normal olduğunu kabul etmek ile birlikte devletin ve toplumun güçlenmesi için kabul edilmesi gereken sonuç olarak ortaya konulmaktadır. Devleti yönetenlerin ve iktidar sahiplerinin devletin zenginliklerinden yararlanmasının doğal olduğu ve özellikle diğer devletlere karşı gösteriş ve ihtişamın önemli olduğu savunulmaktadır (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 19). Saraylar, büyük devlet sembolü yapılar, havuzlar, bahçeler inşa edilir. Güzel kıyafetler ve lüks yaşam iktidarın ve devletin gücünü gösteren olgular olarak kabul edilmektedir (Haldun, 2011, s. 28-30). Devleti yönetenlerin ve kurucuların eskiden çektikleri sıkıntıları ve yoklukları çok fazla dile getirmemesi ve mevcut durumu yaşamaları gerektiği belirtilmektedir. Nizamülmülk devlet idarecilerinin hata yapma lükslerinin olmadığından bahseder. Bu durumun ehemmiyetini yöneten tarafından yapılan hatanın sıradan bir insan tarafından yapılan hatadan Allah katında daha büyük olduğu şeklinde betimleyerek dile getirmiştir. Çünkü sıradan insanın hatasının sonuçları genellikle bireysel olurken yönetenin hatası bir millete mal olabilir şeklinde görüş belirtmiştir.

3.3. Devletin Ömrü: Devlet Doğar Büyür ve Ölür

Devletlerin de insan gibi bir yaşam döngüsüne sahip olduğu kabul edilir (Haldun, 2011, s. 36). Bu durum doğal kabul edilir çünkü devletin ilk zamanlarında devlet içerisindeki bütün güçler devleti kurmak ve güçlendirmek için hep birlikte "dava" düşüncesi ile hareket ederler. Ancak belirli bir süre sonra içlerinden bir kişi ve bu kişinin ait olduğu grup iktidarı ele geçirir ve diğerlerinin önüne geçer. Bu durum neticesinde devlet güçlenmeye ve zenginleşmeye devam eder. Ancak iktidarın lüks, ihtişam ile birlikte getirdiği bazı alışkanlıklar ve rehabet ortaya çıkmaktadır. Bu durum devlet düzeninin bozulması ile birlikte ekonomik yönden de devletin gerilemesine neden olur. Lüks ve ihtişama kapılan iktidar eskisi kadar sıkı bir biçimde devleti kontrol altına alıp başarılı bir şekilde onu yürütemez ve bunun sonucunda "dava" zarar görmeye başlar. Devlet hantal bir yapı halini alır ve ihtiyaçlamaya başlar (Haldun, 2011, s. 31). Bu durum iktidarda bulunmayan güçlerin iktidar iştahını kabartır ve artık devlet için eskisi kadar gözü kara savaşıma ve hizmet etme devri son bulmaya başlar. Yapılan hizmet maaş karşılığı sıradan bir işe dönüşmeye başlar ve bu durum artık başarıdan uzaklaşılması sonucunu doğurur. Bunun yanında yönetimde güç kaybı ile zillet baş göstermeye başlar ve durum iktidar rekabetinin ortaya çıkması sonucunu doğurur (Haldun, 2011, s. 31). İbn-i Haldun devletin ömrünü insan ömrü üzerinden hesaplamaktadır. Ortalama bir insan 120 yıl olduğundan ancak bu durumun gökbilimi incelemelerine göre 80 ya da 100 arası olabileceğinden bahsetmiştir. Ayrıca bir hadis-i şerifte İslam ümmetinde bulunanların ömrünün 60-70 yıl arası olduğundan bahsedildiğini belirtmiştir. Bu hesaplamalar ile birlikte yine astroloji kaynaklı olarak devletlerin ömrünün 3 neslin üzerine çıkmayacağı sonucunu ortaya koymuştur (Haldun, 2011, s. 36). İbn-i Haldun'un hesabı doğrultusunda bir devletin ömrü yaklaşık olarak 200-300 yıl arasında olacaktır. Bu durumun temel dayanağı olarak nesillerin zaman içerisinde değişen özellikleri gösterilmiştir. İlk nesil oldukça atılgan ve gözü kara olarak devleti kurmuştur. İkinci nesil

ise zenginleşme ile birlikte ilk nesil kadar gözü kara olmasa da yine de ilk neslin bazı özelliklerini taşımaktadır ancak zenginleşme ile bozulmalarda başlamıştır. Üçüncü nesil ise ilk neslin çektiği zorluklardan hiç haberdar değildir ve artık o eski “dava” sahiplenmesi bulunmamaktadır bu nedenle artık devlet güçsüzleşmektedir. Bu durumun sonucu olarak üçüncü nesil devleti yöneten son nesil olduğu kabul edilmektedir.

3.4. Ekonomi Yaklaşımı ve Hukuk

Devlet kalkınma ve medeniyetin hammaddesi olarak kabul edilmektedir (Haldun, 2011, s. 67). Her ne kadar iktidarın ve yönetenlerin otoritesinin kabul edilmesi hususunda telkin olsa ve iktidar sahiplerinin gücü kendi lehine kullanması noktasında baştan bir kabul olsa da özellikle Allah'ın yeryüzünde zulmü yasaklamış olduğu önemle vurgulanmaktadır. Eğer zulüm olursa yeryüzünün virane olacağından bahsedilmektedir. Bu noktada dinin temel gayeleri İbn-i Haldun tarafından şu şekilde aktarılmıştır: (Haldun, 2011, s. 74)

- Dini korumak
- Canı korumak
- Akli korumak
- Nesli korumak
- Mal ve serveti korumak

Yukarıda sayılan ilkeler göz önünde bulundurulduğunda İslam devletlerinde bulunan yönetim anlayışının eski çağlarda dahi günümüzün modern demokrasi değerleri olarak kabul edilen liberal demokrasi ilkelerini kapsayacak şekilde haklar ve devlet düzeninden bahsedildiği fark edilmektedir. Modern demokrasinin temel değerleri olarak kabul edilen liberal yaklaşıma uygun olarak ortaya konulan tutum sadece bu kapsamda kalmayıp ekonomik alanda da kendisini hissettirmektedir. Özellikle İslam öğretisinin usulüne uygun ve dürüst yapılan ticareti her zaman desteklediği bilinmektedir. Bunun yanında her ne kadar hükümdarın devletin zenginliklerine hâkim olma ve bu zenginlikleri dilediği gibi kullanma hakkı olsa da devletin doğrudan ticaret yapması ve piyasada bir aktör olarak aktif hareket etmesi doğru bulunmaz. (Haldun, 2011, s. 53-58) Bu durumun haksız rekabete neden olacağı ve diğer tüccarların devletin aktif olduğu alanlarda rekabet gücünü kaybedip iş yapamayacağı ve bu durumun uzun vadede azalan vergiler ve istihdam ile hem devlete hem topluma zarar vereceği yaklaşımı ortaya konulmaktadır. Her ne kadar devletin zenginliği hükümdarın olarak kabul ediliyor olsa da özellikle hükümdarın gücünü kaybetmeye başladığı dönemlerde servetini başka ülkelere kaçırma ve kendisinin de ülkesini terk etme eğilimi gösterebileceğinden bahsedilmektedir. Ancak bu durum pek mümkün olamaz çünkü halk bunu hisseder ve sürekli olarak gözü hükümdarın üstünde olur (Haldun, 2011, s. 62-66). Bu durum karşılıklı güveni zedeler ve devleti yıkıma götürür. Bir nevi hükümdara ülkenin zenginliklerini kullanma ve sahiplenme yetkisi ülke sınırları içerisinde ve ülkeyi yönettiği sürece tanınmaktadır. Adalet kavramı devlet yönetiminde hem sosyal hem de ekonomik anlamda kullanılmaktadır. Modern demokrasilerin önemli liberal ekonomik ilkelerinden olan mülkiyet hakkı Türk-İslam düşüncesinde hem emek hem de mal açısından adalet duygusunun temeli olarak kabul edilir. Bir kişiyi zorla çalıştırmak, çalıştırıp emeğinin karşılığını vermemek, devletin tüccarlardan çeşitli bahaneler ile malları piyasa değerinden düşük alması ya da elindeki malı tüccarlara gücünü kullanarak yüksek fiyata satması zulüm olarak kabul edilir ve devleti yıkıma götürecektir felaket olarak kabul edilir. Türk-İslam Devlet geleneğinin önemli devlet adamlarından Nizamü'l-Mülk adalet duygusuna oldukça önemli atıfta bulunmaktadır. Bu noktada memleket yönetiminin belki küfür ile bile yönetebileceğini ama asla zulm ile yönetilemeyeceğine açıkça vurgu yapmaktadır (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 7). Nizamü'l-Mülk'e göre adalet kavramı oldukça önemlidir, ülkedeki kargaşa ve adaletsizlik ile doğrudan ilgili olmasa bile her zaman hükümdar sorumludur. Ülkesinde kamu düzenini sağlamak ile mükelleftir. Memleketin yıkılmasındaki temel nedenlerden birisinin halkın padişaha ulaşmasındaki zorluk olarak belirtir (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 23). Padişah olup bitenden haberdar olmalı ve halkını her daim dinlemelidir. Ancak bu şekilde adalet duygusunun oluşacağı savunulur. Padişah kendisinden uzak bölgelerde bile olsa yönetenlerin yaptıklarından ve halkın sorunlarından haberdar olmalı ve görevlendirdiği kişilerin davranış ve kararlarını kontrol altında tutmalıdır. Çünkü padişah görevlendirdiği kişilerin yaptığı zulümlerden de onlar kadar hatta daha fazla sorumludur. Hele bir de bu zulümlerden haberi olup ses çıkarmaz ise zalimlere ortak, eğer haberdar olmayacak kadar yönetim gücünü kaybetmiş ise ahmak, aymaz, kara cahil kabul edilir (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 23). Yöneten özellikle padişah ülkedeki sorunlardan doğrudan haberdar olup hatta sorunun büyük ya da küçük olmasına bakmadan bizatihi kendisi ilk kaynaktan dinleyerek gerekli soruşturmayı yapıp hiçbir aynım yapmadan cezasını verirse bu durumda hiçbir yöneticinin

hata yapma gafletinde bulunmayacağı ve işlerini azami dikkat ile yerine getireceğine inanılır. Bu yaklaşım günümüzde sıklıkla vurgulanan sosyal adalet, hukukun önünde eşitlik ve dezavantajlı grupların haklarının korunması gibi kavramların eskiden itibaren Türk-İslam devlet geleneğinde önem arz ettiğini ortaya koymaktadır. Nizamülmülk bu hususa bir örnek olarak padişahın haksızlığa uğrayanlarla ilgili şikâyetlerin arttığı ve bu durumun kendisine iletilmesinde eksik kaldığı ya da kasıtlı saklandığı düşüncesi ile haksızlığa uğrayanların kırmızı giyinip kendisinin filin üstünde beklediği bir ovaya gelmelerini söylediğinden bahsedilir. Böylece padişah bizatihi halkın sorunlarını bilmiş olacak ve özen gösterdiği hakkaniyetli davrandığı anlaşılacaktır (Nizamü'l-Mülk, 2020, s. 18). Bu durum dini bir gereklilik olarak da kabul edilmektedir. Çünkü hesap günü yönetenlerin yönetilenlerin memnuniyetine göre hesap vereceğine inanılır.

3.5. Devletin Teşkilat Yapısı

Türk-İslam Devlet geleneğinde monarşik bir yapı hâkimdir. Teokratik olarak yönetilen devlette her şey hükümdarın sözüne bağlı olmak ile birlikte meşveret ve Şur'a kültürü özellikle Kur-an'ı Kerim'de geçmesi nedeniyle kabul gören istişare alanları olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle devleti yönetmeye aday şehzadelerin ve devlet görevlilerinin yetişmesinde ilmi, dini, dünyevi ve siyasi eğitimler verilmektedir. Ayrıca hükümdarların ve şehzadelerin muhakkak bir sanat ve zanaat öğrenmesi noktasında eğitimler yapılmaktadır. Türk-İslam devletlerinde hükümdarın yanında divan bulunur. Bazı farklılıklar olmak ile birlikte Sasaniler, Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılar'da birbirlerine çok benzeyen bir teşkilat yapısı ve devlet yönetimi anlayışı bulunmaktadır (Armaoğlu, 2018, s. 13-14). Temel İslam ananelerine bağlı divan içerisinde iş bölümünün olduğu ve taşraya doğru yetki devrinin yapıldığı bir yönetim anlayışı ön plana çıkarılmaktadır (Çay, 2009, s. 2-6). Özellikle eyalet sistemi ile ayrılan alanlarda işlerinin belirli kısımlarında özerklik tanınmış ve buralarda divan benzeri meclisler ve iş bölümleri oluşturulmuştur. Bu yaklaşım günümüzdeki federasyon biçimlerini çağrıştırmak ile birlikte adem-i merkeziyetçi bir yapı olarak kabul edilmektedir. Tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu durumu Osmanlıların Anadolu'daki Hristiyan varlığını ve yönetim biçimlerini, kültürel ve sosyal yapılarını bozmaması ile örneklemiştir ve böylece Balkanlar'a uzun süreli ve kolayca hâkimiyet kurabilme imkânına eriştiğinden bahsetmiştir (Uzunçarşılı, 1982, s. 185). Ordu geleneği ve ordunun bizatihi kendisi hem İslamiyet öncesi Türk devleti için hem de İslamiyet sonrası Türk-İslam Devletleri için önem arz etmektedir. Türkler İslamiyet öncesi kazanmış oldukları savaşçı yapıları ve ordu millet özelliklerini İslamiyet sonrasında da korumuş ve bu sayede İslam dünyasının liderliğini eline geçirmiştir. Özellikle devlet yönetimi, ordu yönetimi ve toprak yönetimi açısından devletin başarısının en önemli temeli ikta ve tımar sistemidir. Her ne kadar öncesindeki devletlerde de benzer şekilde uygulamalar bulunuyor olsa dahi Selçuklu Devleti zamanında Nizamülmülk tarafından düzenlenerek devlete ve topluma faydalı bir yapı ortaya çıkarılmış ve bu yapı devamında Osmanlı İmparatorluğu'na önemli katkılar sağlamıştır (Kafesoğlu, 1977, s. 332). Nizamülmülk her kudretli padişahın arkasında muhakkak akıllı, başarılı ve güvenilir ve onu destekleyen bir yardımcı olması gerektiğini savunur ve bunu peygamberlerin hayatlarından örneklemiştir. Devlet yönetiminde padişahın sözü kanun olsa dahi yardımcıları ve teşkilat yapısı ile bu durum dengelenmekte ve yönetimde padişaha yardımcı olunmaktadır (Abdulsamet Yaman, 2018, s. 163-166). Benzer yaklaşım devlet yönetim teşkilatı ve felsefesi bakımından Selçuklu Devleti'nden önemli bir miras devralmış olan Osmanlı Devleti'nde de görülmektedir. Bu durumun devletin başarısına da doğrudan yansıdığı gerçeği yadsınamaz bir durumdur. Selçuklu ve Osmanlı Devletleri'nin başarılı dönemleri incelendiğinde padişahların işlerini kolaylaştıran ve doğru şekilde yönlendiren ikinci adamları ve iyi bir yönetici kadroları olduğu gerçeği görülmektedir.

4. SONUÇ

Türklerin İslamiyet'i kabulünün ardından iki medeniyet birbirlerine neredeyse tam anlamda entegre olmuştur. İslamiyet öncesi geleneksel yapısı nedeniyle Türkler İslam dinini ve medeniyetine kolayca entegre olabilmıştır Türkler göçebe oldukları dönemde ve sonrasında birçok coğrafyaya yayılmış ve farklı kültürler ve medeniyetler ile etkileşime girmiştir. Bu etkileşim sonucunda İslamiyet dışında farklı din ve inanç sistemlerini benimseyen Türkler kendilerine has özelliklerini kaybetmeye başlamış ve büyük oranda asimile olmuşlardır. Ancak İslamiyet'i kabul eden Türkler geleneksel özelliklerini korumaya devam etmişler hatta bu durumu bir adım öteye taşıyarak geleneksel özelliklerini İslam medeniyetine taşımışlardır. Özellikle devlet yönetimi, teşkilatlanma ve askeri anlamda Türkler İslam medeniyetine ve diğer İslam devletlerine önemli katkılar sağlamışlardır. Ancak bilim ve felsefe alanında özellikle göçebe kültüründe etkisi ile Türkçe etkili olamamış ve Türk-İslam dünyasından çıkan eserler genelde Arapça olarak ortaya konulmuştur. Ancak

özellikle Farabi gibi düşünürler Türklüklerini büyük oranda ortaya koymuş ve ümmet içerisinde kendilerine has özellikleri korumuşlardır.

Türklerin hem İslamiyet öncesi dönemlerinde hem de İslamiyet'i kabulünün ardından birçok devlet kurdukları görülmektedir. Bu devletlerin her iki dönem içinde genel özelliklerinde benzerlik bulunmaktadır. Özellikle adalet kavramı bu noktada önem arz etmektedir. Yönetenlerin adil olması önemli bir husus iken aynı zamanda yönetim zafiyeti olmaması adına yönetenlere karşı çıkmakta onaylanmamaktadır. Padişahlara ve yöneticilere modern anlamda bir hukuki sınır ya da denge mekanizması koyulmamış olsa da bu durum manevi anlamda Allah'a hesap ve vicdan kavramları ile dengelenmektedir. Devlet oldukça önemli bir kavram olarak kabul edilmek ile birlikte zaman içerisinde devletin yıkılabileceği gerçeği de kabul edilmektedir. Ancak bu noktada yönetim kabiliyeti ve köklerin kaybedilmemesi ile yeniden bir devlet ile halkın yola devam etmesi gerçeği önemsenmektedir.

Günümüz Batı bakış açısı ile Türk-İslam düşüncesi ve devlet yapılanması değerlendirildiğinde demokrasiden ve insan haklarından oldukça uzak otoriter bir yapı ortaya konulmaktadır. Ancak günümüzün Batılı liberal demokrasi değerleri olarak kabul edilen mülkiyet hakkı, ırz ve namusun korunması, sosyal devlet anlayışı kapsamında gelir adaletsizliğinin ortadan kaldırılması ve yaşam hakkı gibi temel insan haklarını kapsayan haklar bundan yüzyıllar öncesinde dahi Türk-İslam devletlerinde mevcut olarak bulunmaktadır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim biçimi ve teşkilatlanma yapısı günümüzde Batılı toplumların inceleme alanları içerisinde bulunmaktadır. Yine günümüzde Batılı anlamda liberal piyasa ekonomisinin temeli olarak kabul edilen devletin küçülmesi yaklaşımı Türk-İslam devletlerinde uzunca bir süre önce kabul edilen bir prensip olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum özellikle piyasa da iş yapan tüccarların rekabet güçlerinin azalması nedeniyle dengeyi bozacağı varsayımı üzerinden ortaya konulmaktadır. Bu durum günümüzde geçerli olan liberal ekonomik politikaların dayanaklarının çok uzunca bir süre önce Türk-İslam devletleri tarafından fark edildiğini ortaya koymaktadır. Ki bu noktada kıyaslama geçmiş Türk-İslam devletleri ile günümüz Batılı toplumları arasında yapılmaktadır ilgili dönem Batılı devletlerin siyasi, askeri ve ekonomik durumları ile kıyaslandığı takdirde devlet ve devlet yönetimine yönelik olarak bakış açısından oldukça farklılık olduğu çok net biçimde anlaşılacaktır. Bu durum sadece devletin yönetilmesi ve teşkilatlanması şeklinde değil devlet ile toplum arasındaki ilişkiler nezdinde de kendisini ortaya koymaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen çalışmalar arasında yer aldığını beyan ederiz. Aksi bir durumun tespiti halinde Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %100

Çıkar Beyanı: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

KAYNAKÇA

- Abdulsamet Yaman, E. A. (2018). Selçuklu Devleti'nin Yönetim Yapısı. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*(40), 157-171. doi:10.17498/kdeniz.436355
- Alper, Ö. M. (2006). Himi Ziya Ülken'in İslam Felsefesi Yorumu: İslam Felsefesi Tarih Yazımına Bir Örnek. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(14), s. 124-146.
- Armaoğlu, F. (2018). *Türk Siyasi Tarihi 3. Baskı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Bayraktar, M. (1997). *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: TDV Yayınları.
- Çay, A. M. (2009). *Türkiye Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi.
- Gannuş, R. E. (2010). *Laiklik ve Sivil Toplum*. (G. Topçu, Çev.) İstanbul: Mana Yayınları.
- Haldun, İ. (2011). *Devlet* (4. Baskı b.). İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İ. (1977). "Nizamülmük" *İslam Ansiklopedisi*. Ankara.

- Keklik, N. (1986). *Türkler ve Felsefe Türk İslam Felsefesi*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası.
- Koyuncu, A. A. (2018). *İslamcılık ve Demokrasi*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kutlu, S. (2018). Türkistan'da Türk Düşüncesi Maturidi. Ö. Bozkurt içinde, *Türk İslam Düşüncesi Tarihi* (s. 97-119). İstanbul: Divan Kitap.
- Kutub, S. (2014). *İstikbal İslam'ındır*. (H. F. ULUS, Çev.) İstanbul: Hikmet Neşriyat.
- Meray, S. L. (1975). *Devletler Hukukuna Giriş* (Cilt I). Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Nafi, B. M. (2012). *İslamcılık*. (B. ALDİYAİ, Çev.) İstanbul: Yarın Yayınları.
- Nizamü'l-Mülk. (2020). *Siyasetname* (15. Baskı b.). (M. T. Ayar, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özkan, A. A. (2018). Türk İslam Coğrafyasında Dil, Edebiyat ve Kültür. Ö. Bozkurt içinde, *Türk İslam Düşüncesi Tarihi* (s. 63-81). İstanbul: Divan Kitap.
- Öztürk, E. (2018). Türk İslam Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı. Ö. Bozkurt içinde, *Türk İslam Düşüncesi Tarihi*. 39-61: Divan Kitap.
- Sayılı, Ö. B. (2018). Türk İslam Düşüncesi Tarihine Giriş. Ö. Bozkurt içinde, *Türk İslam Düşüncesi Tarihi* (s. 13-39). İstanbul: Divan Kitap.
- Tanili, S. (1982). *Devlet ve Demokrasi*. İstanbul: Say Kitap.
- Taş, İ. (2018). İslam Öncesi Türk Düşüncesine Bakış. Ö. Bozkurt içinde, *Türk İslam Düşüncesi Tarihi* (s. 81-94). İstanbul: Divan Kitap.
- Togan, N. (1964). Peygamber Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Budist Rahip Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Dini ve Siyasi Vaziyetlerine Ait Yazıları. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, s. 20-64.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1982). *Osmanlı Tarihi* (4 b., Cilt 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Ülken, H. Z. (2016). *Türk Tefekkürü Tarihi* (2. Baskı b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2020). *İslam Düşüncesi "Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş"* (6. b.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Yavuz, K. (2002). *Hacib Böyle Dedi*. İstanbul: Mostar.
- Yayla, A. (2014). *Liberal Bakışlar*. İstanbul: Profil Yayıncılık.